

ԻՍԹԱԽՐԻ

ԳԻՐԲ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(ՔԻՏԱԲ ՄԱՍԱԼԻԲ ԱԼ-ՄԱՄԱԼԻԲ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԱՌԱՆ, ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

էջ 180-194

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, Առանին ու Ատրպատականին (Ադարբայջան), ապա մենք նրանց մեկ քարտեզի մեջ վերցրեցինք ու մեկ երկրամաս (իկլիմ) համարեցինք: Նրանց շրջապատում են արևելյան կողմից՝ Զիրալը, Դայլամը (Դելումք), և Ուազարաց ծովի¹ արևմտյան ափը, իսկ արևմտյան կողմից նրանց շրջապատում են Հայոց (Արման) երկրի սահմանները, Ալանքը (ալ-Լան) և Ջաղիրայի սահմանի մի մասը: Հյուսիսից նրան շրջապատում են Ալանքը և Կովկաս (Կարկ) լեռները, իսկ հարավից՝ Իրաքի սահմանն ու Ջաղիրայի մի մասը:

Ատրպատականի ամենամեծ քաղաքը Արդաբիլն է, ուր կա զորակայանը (մուսաքար) և կառավարչի նստավայրը (զար ալ-իմարա): Այս քաղաքը երկու երրորդ փարսախ երկարություն և այդքան էլ լայնություն ունի: Երջապատված է պարսպով և ունի երեք դարպասներ (դռներ): Նրա շենքերի մեծ մասը կավից (թին) է կառուցված: Սա մի հարուստ քաղաք է էժան գներով: Ունի երկրագործական արվարձաններ (ռուստակ) և գավառներ (քուրա): Նրան մոտիկ կա մի լեռ, երկու փարսախ հեռավորության վրա, որը կոչվում է Սաբալան, մեծ և բարձր, որի վրա ձյունն անպակաս է, ձմեռ թի ամառ և այնտեղ ոչ ոք չի ապրում:

Արդաբիլից հետո մեծությամբ երկրորդը Մարաղան է, որը հնում եղել է զորակայան ու կառավարչի նստավայր: Մարաղան շատ բարեկարգ է, բարեբեր հողով, բազում այգիներով, երկրագործական արվարձաններով, ցանքատարածություններով: Նրա շուրջը եղել է պարիսպ, որը քանդել է Իբն Աբու-լ-Մաջն²:

Մարաղայից հետո մեծությամբ հաջորդում է Ուրմիան, որը բարեկարգ քաղաք է, առատ բարիքներով, էժան գներով և գտնվում է Ուրմիա լճի վրա:

Մայանիջը, Ուոնաջը³, Ուջանը, Դախսառականը⁴, Ուոյը⁵ (Ուուայ), Սալմաստը⁶, Մարանդը⁷, Տաբրիզը⁸, Բարզանդը⁹, Վարդանակերտը¹⁰

Մուղանր¹¹, Զաբբափանր¹² և Ուշնուն փոքր և մեծությամբ իրար նման քաղաքներ են, իսկ Զարրափանր, Տարրիզր և Ուշնու ալ-Աղա-րիյան, ապա այդ քաղաքները իրենց շրջակայքով կոչվում են ալ-Ռու-դայնի:

Պարտավը շատ մեծ քաղաք է, կլինի փարսախով փարսախ: Սա ըրարեկարգ է, ըրարերը, ըրազում ցանքատարածութուններով, առատ մրգերով: Իրաքի ու Ուորասանի միջև ընկած տարածության մեջ, բա-ցի Ռեյից ու Սպահանից, չկա ավելի մեծ կամ բարեբեր, լավ դիրքով ու հարմարութուններով քաղաք, քան Պարտավը: Նրանից մեկ փար-սախից պակաս հեռավորության վրա կա Անդարաբ կոչված վայրը, որը ղտնվում է Քարնայի Լասուրի և Յակթանի միջև, մեկ օրվա ճա-նապարհից ավելի հեռավորությամբ: Այնտեղ կան խիտ ծառաստան-ներ, մրգաստաններ (բաղ)՝ ամբողջովին լի պտուղներով: Կա նաև ըն-տիր կաղին, ավելի լավ քան Սամարղանդինը, ինչպես նաև չագանակ (չահրալութ), ավելի լավ, քան Ասորիքի (Շամ) չագանակը: Կա մի պտուղ, որը կոչվում է Ռուկալ, սնձենու մրգի մեծությամբ. սա ունի մի կորիզ, որը քաղցրահամ է, երբ պտուղը հասուն է, սակայն դառն է, երբ չի հասունացած: Իսկ չագանակը սև ընկույզի կեսի չափ է և նրա համը կաղինի ու արմավի նման է: Պարտավում կա թուզ, որը Լասուրից է բերվում և թզի այլ տեսակներից գերազանց է: Այնտեղից շատ մետաքսե թել է բերվում և դա աճում է թթենու վրա, որը հան-րային է, չունի սևփականատեր: Սա [մետաքսաթելը] մեծ քանակու-թյամբ արտահանվում է Ֆարս ու Ուղզիստան:

Պարտավից մեկ երրորդ փարսախ հեռավորության վրա է Կուր դետը, որի մեջ կա սուրմահի (չուրմահի) ձուկը և դա աղած վիճակում ամեն կողմ արտահանվում է: Կուրից հանվում է նաև զարակին կոչ-ված ձուկը և աշուբան: Այս երկու ձկները ամեն տեսակի այլ ձկներից նախընտրելի են այդ կողմերում:

Պարտավի դուռն մոտ, որը կոչվում է Բաբ ալ-Աբրադ (քրդերի դուռ), կա մի շուկա, որը կոչվում է ալ-Քուրբի (կիրակի), և տարածու-թյունը փարսախով փարսախ է: Մարդիկ այստեղ հավաքվում են ամեն կիրակի և գալիս են ամեն կողմերից, նույնիսկ Իրաքից: Սա ավելի մեծ է, քան Քուլսարայի շուկան: Քուրբի (քուրաքի) անունը արդեն դարձել է այդ օրվա անունը. նույնիսկ նրանցից շատերը, երբ չաբաթվա օրերն են հաշվում, ասում են՝ ալ-սաբտ (չաբաթ), ալ-քուրբի (կիրակի), ալ-խնայն (երկուշաբթի) և ալ-սուլասա (երեքշաբ-թի) և այսպես մինչև չաբաթվա վերջը:

Նրանց արքունի գանձարանը (բայտ ալ-մալ) գտնվում է մայր մզկիթում, ինչպես որ Ասորիքում, ուր գանձարանները մզկիթներում են գտնվում: Այս գանձարանը կապարով երեսապատված տանիք ունի, երկաթե դռն և կանգնած է ինը սյուների վրա: Կառավարչի

նստավայրը քաղաքի մայր մղկիթի կողքին է. իսկ շուկաները արվարձանում են:

Դարրանդը (Բար ալ-Աբուար) մի քաղաք է ծովի ափին ու նրա կենտրոնում կա նավահանգիստ: Այս նավահանգստի ու ծովի միջև երկու ափերի վրա կառուցվել են երկու ամբարտակներ, այնպես, որ նեղացել է նավերի մուտքը և դա ոլորապտույտ է ու նրա բերնի վրա կա մի շղթա: Առանց հրամանի ոչ մի նավ չի կարող դուրս գալ. կամ մտնել: Այս երկու ամբարտակները ժայռից ու կապարից են:

Դարբանդը Թարարիստանի (Կասպից) ծովի վրա է և Արդաբիլից ավելի մեծ քաղաք է: Ունի ընդարձակ ցանքատարածություններ. սակայն պտուղները քիչ են, բացի այլևայլ նահանգներից բերվածից: Սա մի քաղաք է, որի շուրջը քարե, աղյուսե ու կավե պարիսպ կա: Ուղարաց (Կասպից) ծովի նավահանգիստն (Ֆարդա) է Սաբիրի և անհավատների այլ երկրների համար, միաժամանակ նավահանգիստն է Վրկանի (Ջուրջան), Թարարիստանի ու Դայլամի: Նրանում պատրաստում են քթանե զգեստներ և միայն Առանում, Հայաստանում ու Ատրպատականում է, որ քթանե զգեստներ են արտադրում: Այստեղ կա քրքում (զաաֆարան) և այստեղ բերվում են ստրուկներ անհավատների տարբեր երկրներից:

Տփղիսը Դարբանդից փոքր քաղաք է և ունի երկու կավե պարիսպ ու երեք դարպաս (դուռ): Ծառ բարեբեր է, առատ մրգերով ու ցանքսերով: Ահամանային ամրություն է: Նրանում կան բաղնիքներ, Տիրերիադայի բաղնիքների նման և դրանց շուրջը տաք է առանց կրակ լվառելու: Առանում չկան քաղաքներ ավելի մեծ քան Պարտավը, Դարբանդը և Տփղիսը:

Իսկ Բայլականը, Վարդանակերտը, Բարդիջը, Բարզանդը, Ծամախին, Ծիրուանը, Աբխաղը (ալ-Լայիջան), Ծապորանը, Կապաղակը, Ծաքեն, Գանձակը, Ծամխորը և Ուունանը, ապա բոլորն էլ իրար նման փոքր քաղաքներ են, բարեբեր և լայն հարմարություններով:

Դվինը (Դաբիլ) Արդաբիլից մեծ քաղաք է և Հայաստանի մայրաքաղաքն է. նրանում է կառավարչի նստավայրը (դար ալ-իմարա), ինչպես Առանի կառավարչի նստավայրը Պարտավում է, իսկ Ատրպատականի կառավարչի նստավայրը՝ Արդաբիլում: Ունի պարիսպ և քրիստոնյաները նրանում մեծաթիվ են: Մայր մզկիթը եկեղեցու կողքին է: Նրանում արտադրում են բրդե գործվածքներ, ինչպես՝ գորգ, երեսի բարձեր (վասայիդ), հենաբարձեր (մակաիդ), գոտիներ (տիքքա) և այլ հայկական տեսակի (ասնաֆ ալ-արմանի) ապրանքներ: Ունեն մի երկր, որը կոչվում է կարմիր (կիրմիդ), որով ներկում են բուրդը: Ինձ պատմել են, որ դա մի որդ է, որ ինքն իր վրա հյուսվում է, ինչպես մետաքսի որդը. պատմել են նաև, որ այնտեղից արտահանվում է մեծ քանակությամբ դիպակ (բադյուն):

Սա Հայաստանի մայրաքաղաքն է, որտեղ կար Սմրատը Աշոտի որդին¹³ (Սանրաթ իրն Աշութ): Նա (Հայաստանը) դտնվում էր նրանց, քրիստոնյա մեծամեծների ձեռքում, և նրանք (Հայերն) են, որ գերակշռում են Հայաստանի բնակչության մեջ: Սա Հայոց թագավորությունն (մամլաքատ ալ-Արման) է, որը սահմանակից է Հոռոմներին (Ռուս): Նրանց մի սահմանը հասնում է Պարտավ, մյուս սահմանը՝ Զաղիրա, իսկ մի սահմանը՝ Ատրպատական և Հայաստանից դեպի Հոռոմների կողմերը առաջին սահմանային ամրությունը Կարնո քաղաքն (Կալիկալա) է, որի վրայով Ատրպատականի, Զիրալի ու Ռեյի և այլ նահանգների ժողովուրդը արշավանքներ է կատարում [Բյուղանդիա]:

Նրանք Հոռոմների երկիրը մտնելու համար ունեն մի նավահանգիստ, որը Հայտնի է Տրապիզոն անվամբ, ուր հավաքվում են վաճառականները և մտնում Հոռոմների երկիրը վաճառականության համար: Ինչքան բյուղանդական մետաքս, դիպակ և զգեստներ են բերվում այդ կողմերը, ապա Տրապիզոնի վրայով է [հասնում]:

Նախնական, Բերկրի, Խլաթ, Մանագկերտ¹⁴, Բաղեշ¹⁵, Կարնո քաղաք, Արզն, Նփրկերտ և Շիրակ քաղաքները բոլորն էլ փոքր են, մեծությամբ իրար նման: Բոլորն էլ բարերը հող ունեն և չեն են, լի բազում բարիքներով: Ոմանք Նփրկերտը Զաղիրայի մեջ են համարում, սակայն դա Տիգրիսից այս կողմ է, իսկ Զաղիրայի սահմանը Տիգրիսի ետևում է (այն կողմում է), ինչպես քարտեզում այն դրել ենք Տիգրիսի ու Եփրատի միջև, այդ պատճառով Հայաստանի մեջ ենք համարել:

Իսկ այս երկրների գետերը, որոնց վրա նավեր են գնում, հետևյալներն են՝ Կուրը (Քուր), Արաքսը (ալ-Ռասս), իսկ Սաբիդոուդը (Սաֆիդ ուուդ), որն Արդաբիլի ու Զանջանի միջև է, մի գետ է, որի վրա նավեր չեն գնում նրա փոքր լիճերու պատճառով: Կուրը քաղցր ջուր ունեցող գետ է, առողջարար ու թեթև: Բխում է լեռների կողմերից, հոսում է Գանձակի ու Շամխորի միջով հասնելով Տիգրիսի մոտ, ապա անհավատների երկրներն է մտնում:

Արաքսը քաղցր ջուր ունեցող հաճելի գետ է: Բխում է Հայաստանից, հասնում Վարդանակերտի դուռը, ապա Մուղանի ետևի կողմով և Կուրի ելքի ետևով թափվում ծովը:

Ինչ վերաբերում է նրա ծովերին (լճերին), ապա Ատրպատականում կա մի լիճ Ուրմիա կոչված, աղի ջրով, ուր կան ձկներ, ինչպես նաև մի կենդանի, որը կոչվում է Ջրաչուն: Սա ընդարձակ է և ամբողջ չրջակայքը չեն է գյուղերով, գյուղատնտեսական չրջաններով (ռասատիկ): Լճի և Մարաղայի միջև երեք փարսալս է, նրա և Ուրմիայի միջև՝ երկու փարսալս, Դախառականի և լճի ափի (շաթթ) միջև՝ չորս փարսալս: Նրա երկարությունը մոտավորապես չորս օրվա անասու-

նի երթի ճանապարհ է, իսկ նպաստավոր քամու պարագային, գուցե մեկ գիշերում գնան (նավերը):

Հայաստանում կա մի լիճ, որը կոչվում է Արճեշի (Վանի) լիճ¹⁶, որտեղից հանվում է տառևիս (թիրիխ) ձուկը, որն արտահանվում է բոլոր երկրները:

Նրանք ունեն թաքարիստանի (Կասպից) ծովը, որի վրա կա Դարբանդը (Բաբ ալ-Աբուաբ) և Բաքուն (Բաքու), ուր նավթ (նաֆթ) կա:

Իսկ Տիգրիսը, ապա նրա մի փոքր մասը հոսում է Հայաստանում: Մենք Տիգրիսը ներկայացրել ենք Ջաղիրայի ու Իրաքի քարտեզում: Պարտավի կողմերում բուծում են ջորիներ, որոնք ամեն կողմ արտահանվում են: Ստանում են նաև տորոնը, որը տարվում է Հնդկաստան և այլ շատ երկրներ:

Առանի սահմանները ձգվում են Դարբանդից մինչև Տիգրիս: Արաքս գետի մոտ մի վայր կա, որը կոչվում է Հաջիրան: Ատրպատականի սահմանն է լեռը (Ջաբալ) մինչև հասնում է Թարոմի ետևի կողմերը, մինչև Զանջանի սահմանը, Դինավարի ետևի կողմը, ապա պտտվում է Հուլուանի ու Շահրազուրի ետևի կողմը և հասնում Տիգրիսի մոտերքը, ապա անցնում Հայաստանի սահմանի երկայնքով. իսկ Հայաստանի սահմանները մենք արդեն ցույց ենք տվել:

Այս քաղաքներում գների է ժանուլթյուն կա, այնպես որ որոշ վայրերում ոչխարը երկու դիրհն է արժի, երբեմն որոշ գավառներում մեղրի երկու, նույնիսկ երեք մաննը մեկ դիրհն է: Նրանում այնպիսի առատություն կա, որ եթե աչքով չտեսած մարդուն պատմես, չի հավատա, այնքան որ առատ է:

Այստեղ տարբեր կողմերում կան թագավորներ (մալիք), որոնց տիրույթները թագավորությունների նման են, ունեն ընդարձակ թագավորություն և հարստություն: Այդպիսիք են Շիրուանի (Շարուան) թագավորը, որը կոչվում է Շիրուանշահ և Աբխազների (ալ-Լայիջան)* թագավորը՝ կոչված Աբխազշահ (Լայիջանշահ):

Ատրպատականի, Հայաստանի և Առանի մեծ մասը լեռնոտ է: Դվինում կա մի հսկա լեռ, որը կոչվում է Մասիս (Հարիս) և նրա գագաթը կարելի է բարձրանալ, քանզի շատ բարձր է ու դժվար են բարձրանալու ճանապարհները: Ձյունը միշտ մնում է նրա վրա: Նրանից ցածր կա մի փոքր լեռ, որը կոչվում է Փոքր Մասիս (Հուլայրաս): Մասիսից են գալիս նրանց ջրերը, նրանց փայտ հայթայթելու վայրն է և որսավայրը: Ասվում է, որ այս քաղաքներում նրանից ավելի բարձր լեռ չկա:

Արդարևի մասնը¹⁷ հազար քառասուն դիրհն է, ինչպես Շիրազի

* Բնագրում թեև կա Արխադ բառը, բայց այն անհավանական է: Զեոադրական տարրնեթրցվածներում կա Լայիջան բառը, որը շատ ավելի համոզիչ է:

մաննան, սակայն Շիրադում կոչվում է մաննա, իսկ Արդաբիլում ութի¹⁸:

Ատրպատականի, Հայաստանի ու Առանի լեզուն պարսկերենն է ու արաբերենը: Սակայն Դվինում և չրջակա գավառներում բնակչությանը խոսում է Հայերեն (արմանիյա, արմինիյա), իսկ Պարտավի չրջանում բնակչության լեզուն առաներենն (առանիյա) է: Ունեն լեռներ, որ կոչվում են Կովկաս (Կարկ): Նրա շուրջը կան անհավատ ժողովուրդներ, որոնք բաղձաթիվ ու բաղձադան լեզուներ են խոսում: Ատրպատականի, Հայաստանի և Առանի դրամը ոսկին (դինար) է և արծաթը (դիրհամ) բոլոր տեսակներով:

Ճանապարհների երկարությունները այս նահանգներում.

Ճանապարհը Պարտավից Արդաբիլ: Պարտավից Յունան¹⁹ յոթ փարսալս է, Յունանից Բայլական՝ յոթ փարսալս, Բայլականից Վարդանակերտ՝ յոթ փարսալս, Վարդանակերտից Բալխար՝ յոթ փարսալս, Բալխարից Բարդանդ՝ յոթ փարսալս, իսկ Բարդանդից Արդաբիլ՝ տասնհինգ փարսալս:

Ճանապարհը Պարտավից Դաբրանդ (Բաբ ալ-Աբուաբ): Պարտավից Բարդանդ տասնութ փարսալս է, Բարդանդից Կուրի ծանծաղուտը (անցաւուն) դեպի Շամախի՝ տասնչորս փարսալս, Շամախից Շիրուան՝ երեք օրվա ճանապարհ, Շիրուանից Աբխազ (Լալիջան)՝ երկու օրվա ճանապարհ, Աբխազից (Լալիջան) Սամուրի կամուրջը՝ տասներկու փարսալս, Սամուրի կամրջից Դաբբանդ՝ քսան փարսալս:

Ճանապարհը Պարտավից Տփղիս: Պարտավից Դանձակ քաղաքը ինը փարսալս է, Դանձակից Շամխոր՝ տաս փարսալս, Շամխորից Նունան²⁰ քաղաքը՝ քսանմեկ փարսալս, Նունանից Կալաատ (բերդ) իրն Քանդաման բերդը՝ տաս փարսալս և Կալաատից Տփղիս՝ տասներկու փարսալս:

Ճանապարհը Պարտավից Դվին: Պարտավից Կաղանկատույս²¹ (Կալկաթուս) ինը փարսալս է, Կաղանկատույսից Հաթերս²² (Մատրիս, Հատրիս)՝ տասներեք փարսալս, Հաթերսից Ջավդիս²³ (Դաուժիս, Դաուտիս)՝ տասներկու փարսալս, Ջավդիսից Գեղարքունի²⁴ (Քիլ Քույ, Քիլքուն)՝ տասնվեց փարսալս, Գեղարքունիից Սիսական՝ տասնվեց փարսալս, Սիսականից Դվին՝ տասնվեց փարսալս: Ճանապարհը Պարտավից Դվին անցնում է Հայոց երկրի միջով և այս բոլոր գյուղերը Սմբատի՝ Աշոտի որդու թագավորության մեջ են:

Ճանապարհը Արդաբիլից Ջանջան: Արդաբիլից մինչև Սաբիդ Ռուդի կամուրջը երկու օթևան (մարհալա) է, Կամուրջից (Կանթարա) Սարատ՝ մեկ օրվա ճանապարհ, Սարատից Նույ՝ մեկ օր, Նույից Ջանջան՝ մեկ օր:

Ճանապարհը Արդաբիլից Մաբադա: Արդաբիլից Մայանիջ քսան

փարսալս է, Մայանիջից խունաջ քաղաքը՝ յոթ փարսալս, խունաջից Բուլսարա, որը գյուղատնտեսական գավառ է և մեծ չուկա, բայց չունի [մզկիթի] բեմ (մինար)՝ երեք փարսալս, Բուլսարայից Մարաղա՝ տաս փարսալս:

Ճանապարհը Արդաբիլից Ամիդ: Արդաբիլից Մարաղա քառասուն փարսալս է, Մարաղայից Դալսառական, ուր կա [մզկիթի] բեմ, երկու օթևան է, նրանից մինչև Ուրմիա քաղաքը երկու օթևան է, Ուրմիայից Սալմաստ՝ երկու օթևան, Սալմաստից խոյ՝ յոթ փարսալս, խոյից Բերկրի՝ երեսուն փարսալս, Բերկրիից Արճեշ՝ մեկ օր, Արճեշից իլաթ՝ երեք օր, իլաթից Բաղեշ՝ մեկ օր, Բաղեշից Նփրկերտ՝ երեք օր, Նփրկերտից Ամիդ՝ երկու օր:

Ճանապարհը Մարաղայից Դվին: Մարաղայից Ուրմիա երեսուն փարսալս է, Ուրմիայից Սալմաստ՝ տասնչորս փարսալս, Սալմաստից խոյ՝ յոթ փարսալս, խոյից Նախճավան՝ երեք օր, Նախճավանից Դվին՝ չորս օթևան, Մարաղայից Դինավար՝ վաթսուն փարսալս և այնտեղ չկան [մզկիթի] բեմեր: